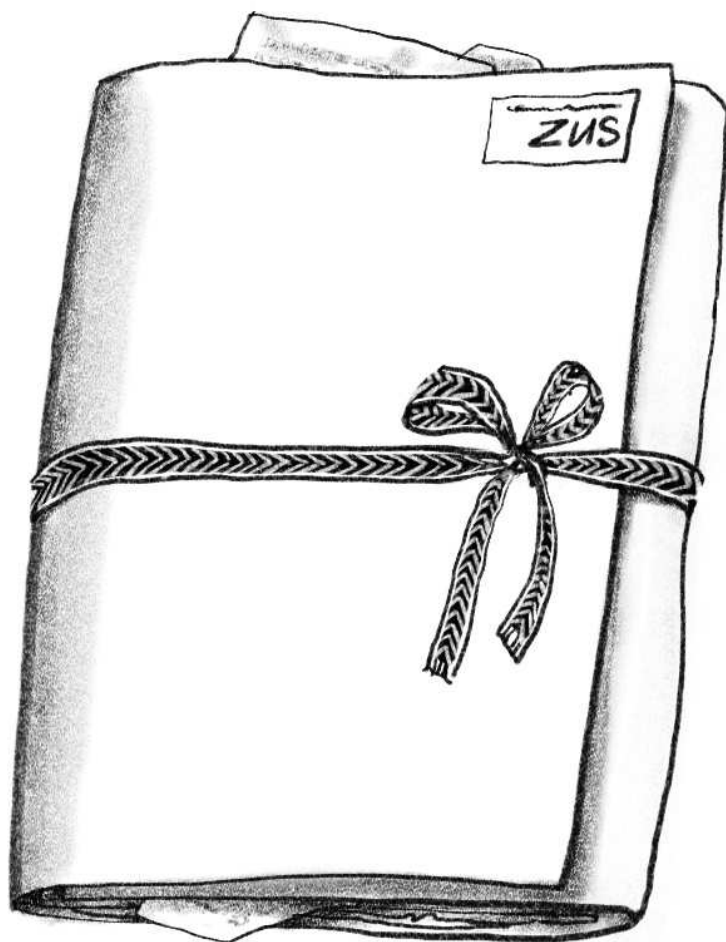

Zus

Verloren tussen verraad en verzet

Jan Braakman

Zus

Verloren tussen verraad en verzet

Het ware verhaal over het verraad van Eefde

Met medewerking van Andries Udink

TEKST EN VORMGEVING: Jan Braakman

UITGAVE: Jan Braakman Journalistieke Producties

Een deel van de eerste druk van Zus is als gebonden
hardcover editie verschenen.

ISBN 9789463675802

Zwolle © 2025 Jan Braakman. Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of
openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanische door fotokopieën, opnamen of op
enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de auteur of uitgever.

ILLUSTRATIES VOORPLAAT EN PAGINA 2: Irene Goede

Inhoud

1 Op zoek naar Zus	6
2 De politieman	12
3 Op de Oostveensebrug	16
4 Koffie en koekjes	24
5 Standortoffizier	31
6 Koningin Wilhelminaschool	39
7 Op zoek naar de elektricien	44
8 In het verzet	48
9 Oranjewoud	58
10 Het rapport-Van Linschoten	63
11 De vrijlating	66
12 Verdenkingen	72
13 Het arrestatieplan	78
14 De tweede arrestatie	83
15 Een rotnaam	100
16 De derde arrestatie	103
17 Een portemonnee en een foto	115
18 Bevrijd en gearresteerd	117
19 Gevangen	144
20 De twijfel blijft	147
21 Een fatale fout	156
22 Een eigen kind	161
23 Een telefoontje	167
Bronnen	172
Over de auteur	178

1 Op zoek naar Zus

Wanneer is iemand voor het eerst in je leven gekomen? Ik pijnig mijn hersens om het moment terug te halen dat ik het eerst hoorde van 'Zus'¹. Waarschijnlijk was het aan de eettafel, thuis. En ik denk dat mijn vader over haar vertelde, ergens in de jaren zeventig.

Als we zaten te eten had mijn vader een vaste plek, hij zat aan de lange kant van de uitschuifbare eettafel, van mij uit gezien links van mijn moeder. Rechts van mijn moeder zat opoe. Aan de kopse kant van de tafel rechts zat opa. Ik zat tegenover mijn moeder, tussen mijn broers en zussen.

Mijn vader vertelde af en toe verhalen over de Tweede Wereldoorlog. Over mensen uit het verzet die uit de trein waren gesprongen en daardoor ternauwernood aan deportatie naar Duitsland waren ontkomen. En die ene keer vertelde hij ook over een jonge vrouw, die kennelijk een rol had gespeeld in het Achterhoekse verzet, een vrouw die mogelijk verraad had gepleegd. Het fijne wist hij er niet van. Of hij vertelde niet wat hij ervan wist. Want over foute dorpsgenoten vertelde hij toch niet veel.

Wat hij wel vertelde waren zijn eigen ervaringen. Hij herinnerde zich hoe op de boerderij van zijn vader illegaal werd gedorst. Midden in de nacht, met stiekem afgetapte stroom. De volgende dag wisten de burens te melden dat er iemand 's nachts een dorsmachine had aangezet - iedereen had het kunnen horen. Hij vertelde over pogingen om bier te maken -

¹ Om redenen van privacy wordt de werkelijke naam van Zus niet vermeld. Zie ook hoofdstuk 21 Een fatale fout

het was een vergeefse poging. Toen de flessen werden opengemaakt, spoot het gerstenat alle kanten op. Een kleine hoeveelheid van het kostelijk goed wisten hij en zijn broers op te vangen in een emmer. Het verhaal over het brouwen van bier bleef het goed doen op verjaardagen of partijen. Het bier zelf was het niet waard geweest daar nog veel over te zeggen. Ze hadden ervan gedronken, maar ze hadden er niet van genoten. Soms, als de stapel witte boterhammen met glanzend bruine korst geslonken was, keek hij opzij naar mijn moeder, om te zien of zij het verhaal kon aanvullen. Zij kon nauwelijks iets zeggen. Moeder had veel meer verhalen over de oorlog te vertellen dan mijn vader, maar ze hield haar mond. Soms gingen herinneringen aan de oorlogsgebeurtenissen in haar hoofd een eigen leven leiden en zag je de tranen opwellen. De herinnering aan wat er was gebeurd was te heftig om erover te vertellen. Het deed haar te veel pijn.

Voor mijn moeder was de oorlog een markering in de tijd. Het was een plek waar ze in de reis van haar leven nu eenmaal voorbij was gekomen, maar waar ze niet had willen zijn en waar ze ook niet terug wilde komen. Zelfs niet in haar herinnering. De oorlog was een donkere periode, die verborgen moest blijven achter de gordijnen van de geschiedenis. Niet omdat er iets te verbergen was, maar omdat het licht op de werkelijkheid de pijn van de herbeleving alleen maar vergrootte.

Heel af en toe vertelde ze flarden over haar vader en moeder, die beiden in de oorlog waren omgekomen. Zij wist ook wel iets over Zus, maar ze kon zich niet herinneren haar ooit gezien te hebben. Ze had de verhalen gehoord, maar meer dan dat ook niet. Het fijne wist ze er niet van. En nee, ze dacht niet dat Zus iets te maken had met de arrestatie van haar vader in juli 1944. De eerste keer dat ik iets over Zus te weten kwam was waarschijnlijk in 1972. Ik was twaalf en mocht van het hoofd

van de lagere school, meester Beumer, een boekje over de oorlog lezen. Strijders zonder Uniform, een boek over wat er gebeurd was in het Gelderse Laren, het dorp waar mijn ouders waren geboren en waar ik groot was geworden.

Meester Beumer wist van mijn interesse in oorlogsverhalen. Ik had Reis door de Nacht van Anne de Vries gelezen, de boeken over Snuf de Hond van Piet Prins en natuurlijk Engelandvaarders van K. Norel. Stuk voor stuk geromantiseerde verhalen over heldhaftig verzet, overgoten met een protestants-christelijke saus.

Het boek Strijders zonder Uniform was van een ander allooi. Eigenlijk was ik nog te jong om het boek van Vermooten geheel te doorgronden. Het was ook niet geschreven voor kinderen van twaalf jaar. Schrijver was de Zutphense leraar aardrijkskunde aan het Christelijk Lyceum, dr W. H. Vermooten. De sociaal-democraat Vermooten zou later zitting nemen in de Tweede Kamer. Hij woonde in dezelfde straat als waar Zus enige tijd had vertoefd in de oorlog.

Ik keek naar het omslag van het boek en zag een stoere jongeman, met een stengun in zijn handen. Achter hem een opkomende en stralende oranjegele zon. Hij is de strijder zonder uniform, de voorbode van de vrijheid. Achter hem bewerkt een boer zijn land en roken de schoorstenen van de fabrieken - tekens van voorspoed en wederopbouw. Dat boek lag niet in de gewone bibliotheek van de school. De hoofdmeester had een eigen exemplaar, dat hij uit zijn privé kast haalde. Ik mocht het lezen, maar ik moest er wel voorzichtig mee zijn.

Vermooten had zijn kroniek gebaseerd op vraaggesprekken. Het waren geen verzonnen verhalen zoals Reis door de Nacht of Engelandvaarders. Strijders zonder Uniform was de weergave van wat betrokkenen na de oorlog over hun verzetswerk

vertelden. Vermooten maakte ook gebruik van wat er in de eerste dagen na de bevrijding in de vrije pers was verschenen. De docent was zelf in maart 1945 ontkomen aan arrestatie door de Sicherheitsdienst. Toen de SD bij zijn woning in Zutphen kwam was hij niet thuis. Hij werd gewaarschuwd en dook onder in het dorp Laren. Daar kwam hij in contact met de illegaliteit, die hem meteen na de bevrijding vroeg de geschiedenis van het lokale verzet te boekstaven. Hij sprak met leden van het verzet en stelde binnen een half jaar een boek samen over het verzetswerk in het dorp. Hij beschreef hoe een groep werd opgericht die zich aanvankelijk vooral bezighield met het onderbrengen van studenten en ex-soldaten van het voormalige Nederlandse leger. Later kwamen daar anderen bij, bijvoorbeeld verzetslieden die werden gezocht vanwege hun illegale activiteiten zoals het opblazen van spoorlijnen of het doorknippen van telefoonlijnen, maar ook Joden, communisten en anderen die om politieke redenen werden vervolgd, mensen die weigerden voor de Duitsers te werken, spoorlieden die staakten en geallieerde luchtmachtsoldaten die met hun toestel waren gecrasht in vijandelijk gebied.

Was de verzetsgroep eerst vooral gericht op de hulp aan onderduikers, later ontwikkelde zich ook een militante tak die actief de bezetter dwarsboomde met bij voorbeeld bomaanslagen en brandstichting, terwijl anderen inlichtingen verzamelden over de beweging van troepen in het gebied en over de plaatsen waar de Duitsers kwartier hielden.

De activiteit van het verzet was voor de Duitse Sicherheitspolizei reden geweest voor een grootscheepse razzia in november 1944 waarbij de Larense verzetsgroep een zware slag werd toegebracht met tal van arrestaties. Om de toedracht van de Duitse actie goed te begrijpen, zo schreef Vermooten, was het nodig te weten wat er vanaf september 1944 was gebeurd.

Ik las in zijn boek dat een elektricien was betrokken bij de voorbereiding van een dropping van wapens of ander verzetsmateriaal door de geallieerden. Bij het afwerpterrein moesten lampen worden ingezet om piloten te helpen hun vracht op de juiste plek af te werpen. De Zutphense elektricien had daarbij “geheel in strijd met de regelen der illegaliteit een onbekende jonge dame (...) ² meegebracht.”

De jongedame wist, zo las ik,

“door haar charmante optreden enkele leden van de groep zo te bekoren dat ze op haar gezegde ook wel eens iets te willen doen als koerierster aangenomen werd.

Daardoor kwam ze heel veel van het ondergrondse werk in Laren te weten. Na korte tijd vernam men evenwel dat Zus - zoals ze genoemd werd - enige tijd een bijzonder intiem vriendinnetje van de Ortskommandant in Zutphen geweest was!”

Ik herlas de zinnen in het boek van Vermooten meer dan dertig jaar later, toen ik wilde uitzoeken wat er precies was gebeurd met mijn grootouders in de oorlog. Ik stuitte als vanzelf op de grote razzia die in november 1944 in mijn geboortedorp Laren was gehouden.

In veel documenten en verslagen die ik daarover vond, werd gewezen naar de vermeende rol van die ene jonge vrouw, Zus. Zij zou de boel verraden hebben. En niet alleen toen. Zij zou daarna ook nog een dubieuze rol gespeeld hebben bij een arrestatie in Eefde. In verschillende publicaties werd haar rol vermeld, maar nergens kreeg de vrouw zelf een kans haar verhaal te doen. Zus was amper twintig geweest aan het eind van de oorlog, dus de kans bestond dat ze nog zou leven. Ik besloot naar haar op zoek te gaan. Ik had echter geen idee, waar ze zou kunnen verblijven. Zou ze nog leven?

² (...) Een deel uit het oorspronkelijke citaat is weggelaten.

Mensen die tijdens de oorlog actief in het verzet waren geweest, konden of wilden me niet verder helpen. Veel van hen waren zelf al overleden, de overlevenden wilden soms niet praten over hun ervaringen.

Een dochter van een verzetsman in Laren dacht Zus' woonplaats te weten. Zij verwees me naar iemand van de oudheidkundige kring in een aangrenzend dorp. Die wist de achternaam van de vrouw - ze was inmiddels getrouwd en had kinderen. Zelf stond ze niet in het telefoonboek, maar haar zoon wel.

Ik belde hem.

Hij vertelde over zijn moeder en over de complexe relatie tussen haar en haar kinderen. Het verhaal over wat er in de oorlog was gebeurd, en daarna, was zeker een rol blijven spelen in haar verdere leven. De zoon wist niet wat er waar was van de verhalen en wat verdichting van de feiten. Hij gaf me haar telefoonnummer en ik belde haar voor een afspraak.

Zou ze haar kant van het verhaal willen vertellen?

2 De politieman

De politieman zat achter zijn typemachine en rolde er dunne vellen papier in, gescheiden door carbonpapier. Zijn vingers sloegen de zwarte toetsen aan met voldoende kracht om te zorgen dat de doordruk tot op het laatste vel zichtbaar zou zijn. Het was 23 november 1945, een gure herfst dag waarop de temperatuur niet ver boven het vriespunt kwam. De kachel snorde. Hij kon met dit weer beter binnen zitten en zijn rapporten schrijven dan de kou trotseren vond politiek rechercheur Edo Westendorp. Hij begon aan een voorlopig rapport over de verdachte vrouw die in zijn ogen verantwoordelijk was geweest voor het verraad van de verzetsgroep waar hij zelf deel van uitgemaakt had.

De 33-jarige Westendorp was gewend een sterke aanslag op de typemachine te plegen - hij wist dat de letters anders niet leesbaar doordringen tot op het laatste van de zeker drie vellen, waartussen dunne carbonvellen de aanslag doorgaven tot op het laatste vel. Hij had een stuk naast zich liggen van een van de leidende figuren van het verzet in Zutphen en omgeving: Jan van Linschoten. Hoofdpersoon van dat stuk was de vrouw naar wie hij nu onderzoek deed en die bekend stond onder haar bijnaam Zus.

Hij begon te typen. Eerst de formaliteiten: dat hij als verbalisant, op de 23e november van 1945 et cetera et cetera. Het was een formulering die hij kon dromen en bijna gedachteloos optikte. Vervolgens begon hij aan de inhoud van het stuk - het onderzoek naar de verdachte Zus. Hij refereerde aan twee razzia's die nog geen jaar eerder zoveel ontzetting,

onthutsing, woede en verdriet veroorzaakten. De overval op de boerderij Slagman op 14 oktober 1944 bij het Gelderse Gorssel en twee weken later, op 2 november 1944, een overval bij Koeslag in het naburige dorp Laren.

Zus was omstreeks die tijd als koerierster aangesteld geweest bij de verzetsgroep in Laren, scheef Westendorp. Ze was als jonge vrouw onverwacht op komen dagen en bleek indruk te maken op de jonge mannen die de verzetsgroep vormden.

Na zijn inleiding ging Westendorp verder en kwam hij tot de kern van zijn stuk. Hij typte dat in deze periode aan het licht kwam dat de jonge vrouw, die Zus genoemd werd, "omstreeks 1940-1942 langdurige intieme omgang heeft gehad met de toentertijd in Zutphen gestationeerde Ortskommandant."

Deze vrouw was fout geweest aan het begin van de bezetting. En later had ze zich aangesloten bij het verzet - en juist vlak daarna had de Duitse Sicherheitsdienst zware klappen toegebracht aan de verzetsgroep in het dorp. Dat kon geen toeval zijn.

Westendorp zelf was in november 1944 ook geconfronteerd geweest met een doorzoeking van zijn huis - maar op de een of andere manier was hij de dans ontsprongen. Hoe? Dat liet hij in het midden.

Ook een aantal andere verzetsleden bleef buiten schot.

Westendorp haalde de hendel van de typemachine over en begon aan een nieuwe regel. Hij typte:

“Verschillende arrestaties werden verricht, waarvan enkelen wisten te ontvluchten en anderen door beulshanden zijn omgekomen. Door een toentertijd ingesteld onderzoek door de niet te Laren gearresteerde RVV'ers, zover dat zulks in de bezettingsperiode mogelijk was, werd door ons sterk vermoed, dat Zus ook al door de verhouding welke ze gehad heeft met een hooggeplaatste Duitse officier en omdat zij ook

gearresteerd werd maar korte tijd daarop door de SD op vrije voeten was gesteld, wat met de andere gearresteerden niet is gebeurd en nog anderen voor haar bezwarende gegevens verzameld zijn, dit verraad zou hebben gepleegd, zij toen door ons om te worden verhoord, gearresteerd zou worden."

De politieman vond het kennelijk een kunst om zo veel mogelijk informatie in één zin samen te voegen. Soms werden de zinnen zo lang, dat hij aan het eind niet meer goed wist hoe hij eraan begonnen was. Maar herformuleren was niet echt een keuze. Dan moest hij de tekst schrappen of een rol nieuw papier in de machine draaien - geen van beide deed hij graag. Opnieuw gaf hij een slinger aan de hendel van de typemachine. Hij begon opnieuw aan een zin, waarvan hij niet precies wist hoe die zou eindigen:

"Door mijn verhoren, in de maand oktober en november 1945 van vooraanstaande zowel Hollandse als Duitse SD'ers, onder anderen Müller, Hase, Schmidt, Albrechts, Wiebe, Rappard, Post, Wamelink, Buijink en Gebauwer is komen vast te staan dat de gegevens welke de SD over Laren (Gld) zijn verstrekt afkomstig zijn van Slagman en zijn onderduikers tijdens het afgenomen verhoor."

En weer haalde hij de hendel van de typemachine over om tot zijn conclusie te komen. Nu in twee zinnen:

"Vermoedelijk is Zus te weten gekomen dat ze gearresteerd zou worden en hiervoor bang was heeft ze haar diensten bij de SD aangeboden en als zodanig werkzaamheden voor haar verricht tot de bevrijding toe en als zodanig werd zij vogelvrij verklaard. Het onderzoek is nog niet geheel beëindigd daar in deze zaak nog gehoord moeten worden Frits Eulke, Otto Lange en Heinemann, waarvan de verblijfplaats nog onbekend is."

Westendorp gebruikte de fonetische schrijfwijze voor de SD'er Fritz Oehlke.

Westendorp herlas de tekst nog een keer en haalde de vellen papier uit de typemachine. Hij had de aanzet gedaan voor een rapport over Zus, de intrigerende jonge vrouw die zo lang verscholen bleef, maar van wie nu de verblijfplaats bekend was. Zij was gearresteerd, wist hij.

Het leek een kwestie tijd voordat zij voor de rechter kon worden gebracht om haar gerechtvaardigde straf te ondergaan. Hij hoefde alleen nog maar de juiste getuigen spreken om voldoende bewijs te vergaren.

Zo overtuigd als Westendorp nu nog was van de schuld van de verdachte, zo vergevingsgezind was hij een half jaar later.

3 Op de Oostveensebrug

Niemand wist dat ze elkaar zouden ontmoeten. Zus en Bertus hadden afgesproken bij het bruggetje. Zus was ziek geweest op de dag dat Bertus bij haar thuis kwam. Ze had krullen in haar kort gekapte donkerblonde haar. Het groeide niet verder dan haar schouders. Haar lichtblauwe ogen keken Bertus vragend aan. Hij was schuchter, maar vastberaden. Hij had een doel: hij wilde een afspraak met haar maken.

Ze hadden briefjes uitgewisseld, alsof ze verliefde tieners waren. Zij had op een paar gemakkelijke stoelen gelegen in de woonkamer in het huis aan de Heeckerenlaan in Zutphen, waar zij en haar ouders tijdelijk onderdak hadden gevonden bij de weduwe Bultman.

Het huis waarin Zus en haar familie verbleven was betrekkelijk nieuw. De straat lag in een wijk die in de jaren dertig was verrezen ten noordoosten van het centrum van Zutphen, net buiten de stadsgracht.

Zus kende de 19-jarige Bertus ter Wal, naar eigen zeggen, heel goed. Hij was een lieve jongen, vond de 20-jarige Zus. Dat kon je zien aan de oogopslag. Ze ontmoette Bertus op de Koningin Wilhelminaschool aan de Oude Wand in Zutphen. Hij had bij haar in de klas gezeten. Bertus was lid geweest van het leerlingenbestuur en hij had geschreven voor het schoolblad *De Spijbelaar*. Maar destijds hadden ze niet echt oog voor elkaar gehad, al liepen ze wel eens samen op. Hij had haar verteld dat hij met een blonde vrouw wilde trouwen. Zus had gezegd dat ze een donkere man wilde, met zwart haar. "Zulk soort gesprekken hadden we", vertelde Zus.

Zus was niet blond, zij had donker haar. Zus was klein van stuk - een pittige meid, zouden ze van haar zeggen. Ze zag er altijd goed verzorgd uit, herinnerden haar leeftijdgenoten later. Dat was uiterlijk, vond zij. Innerlijk was ze een stuk minder zeker van zichzelf, zei ze.

Twee dagen eerder, op zondagmorgen 19 november 1944, was Bertus ook al op bezoek geweest. Hij had geprobeerd een afspraak te maken. Zus' moeder, die steeds bij hen in de kamer zat, had dat verhinderd. Moeder wilde niet dat zij met Bertus meeging. Moeder wilde sowieso niet dat ze met iemand meeging. Zus was al te veel weg geweest. Maandag was Bertus weer gekomen. Daar zaten ze in de kamer. Haar moeder, Bertus en zij. Het was lastig praten, omdat moeder steeds meeluisterde. En nu zat hij daar en schreef een briefje, dat hij haar schielijk buiten het zicht van haar moeder toestak. Zij las het briefje en krabbelde een antwoord. Zo ging het briefje een paar keer heen en weer. Zo maakten ze zonder medeweten van Zus' moeder een afspraak voor de volgende dag.

Zus en haar moeder waren de enigen in het gezin die nog op straat kwamen. Zus' ruim drie jaar oudere broer was ergens op de Veluwe ondergedoken met zijn vriendin. Hij wilde niet voor de Duitsers werken. Vader kwam niet op straat omdat hij bang was te worden opgepakt als stakende spoorwegaarbeider.

Een paar maanden eerder, in juni 1944, was er een echte kentering gekomen in het verloop van de Tweede Wereldoorlog. Na een bezetting van meer dan vier jaar in Nederland, begon op 6 juni 1944 de hoop te groeien dat de bevrijding nu echt dichterbij kwam. Hoewel de nieuwsvoorziening fragmentarisch en gekleurd was, drong bij iedereen door dat met de grootscheepse landing van geallieerde troepen op de Normandische stranden de

bevrijding van West-Europa echt haar aanvang had genomen. In het oosten werden de Duitse troepen teruggedrongen door een niet te stoppen Russisch offensief.

Begin augustus was Parijs bevrijd, Brussel volgde niet veel later en in september stonden de geallieerde troepen aan de Nederlandse grens. De Britse veldmaarschalk Montgomery bedacht een gewaagd plan om een bruggenhoofd over de Rijn te vestigen en zo de doorbraak naar Berlijn mogelijk te maken. Met luchtlandingen in een omvang die nooit eerder was vertoond, net ten noorden van Arnhem, gecombineerd met pijlsnel oprukkende troepen langs de lijn Eindhoven, Nijmegen richting Arnhem moest de Duitse weerstand doorbroken worden.

Montgomery's plan werd een heroïsche mislukking. Maar in de harten en hoofden van veel Nederlanders was de bevrijding in vier jaar nog niet zo nabij geweest. Dat de grote rivieren nog een half jaar de frontlijn zouden vormen, en dat de bevrijding van Noord-Nederland nog langer op zich zou laten wachten, lag buiten het voorstellingsvermogen van menige Nederlander. De Duitse bezetter haalde de duimschroeven aan en elk verzet werd harder neergeslagen dan ooit tevoren; de zoektocht naar 'terroristen die hulp aan de vijand verleenden' verhevigde en de represailles van de bezetter tegen de burgerbevolking werden alleen maar harder. Een spoorwegstaking legde het land voor een groot deel stil. De toevoer van voedsel en brandstof naar het westen van het land stakte, waardoor in de strenge winter van 1944 op 1945 honderdduizenden mensen leden onder de ontberingen van kou en honger.

De gevechten rond Arnhem in september 1944 hadden ook hun weerslag op het leven in Zutphen gehad. Evacuees uit Arnhem kwamen terecht in omliggende plaatsen, tot in Zutphen, waar Zus woonde. Duitse vrachtwagens met gevangengenomen